

ROMAN MURAWSKI SDB

„SZKOŁY KATECHETYCZNE” WE WCZESNYM CHRZEŚCIJAŃSTWIE

Siostra prof. Halina Wrońska, której dedykowana jest ta książka, zajmowała się w swej pracy naukowo-badawczej różnymi problemami katechezy. Świadczy to nie tylko o jej szerokich zainteresowaniach, lecz także o niechętnej wrażliwości i otwartości katechetycznej. Jednym z takich problemów, który zresztą wysuwa się na czoło, jest kwestia środowiska katechetycznego. Na ogół wymienia się trzy, a nawet cztery podstawowe, komplementarne w stosunku do siebie środowiska katechetyczne: rodzina, parafia, szkoła i grupy kościelne. Jakkolwiek w naszej obecnej polskiej rzeczywistości duszpasterskiej nauczanie katechetyczne odbywa się głównie w szkole, nie oznacza to bynajmniej minimalizowania znaczenia pozostałych środowisk. Szczególnie duży jest wkład Siostra Profesor w studium nad katechetyczną rolą małych grup parafialnych. Poświęciła temu zagadnieniu swoją rozprawę habilitacyjną, która zarówno w polskiej, jak i w zagranicznej literaturze katechetycznej nie ma sobie równych.

Celem niniejszego opracowania jest przybliżenie jednej z bardziej specyficznych instytucji starożytności chrześcijańskiej. Stanowiły ją tzw. szkoły teologiczne, nazywane także – między innymi przez Euzebiusza z Cezarei – szkołami katechetycznymi. Ich twórcami byli chrześcijańscy myśliciele, filozofowie, którzy w ten właśnie sposób chcieli przyczynić się do ewangelizacji¹. Wiemy, że taką szkołę prowadził w połowie II wieku w Rzymie św. Justyn. Najbardziej jednak znane są szkoły w Aleksandrii i Cezarei Palestyńskiej, zwłaszcza prowadzona w nich nauczycielska i katechetyczna

Prof. dr hab. ROMAN MURAWSKI SDB – emerytowany profesor UKSW w Warszawie, konsultor Komisji Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, wieloletni przewodniczący Sekcji Wykładowców Katechetyki Polskich Wyższych Seminariów Duchownych; adres do korespondencji – e-mail: amuraw@vp.p

¹ Zob. H. Pietras, *Początki teologii Kościoła*. Kraków 2000 s. 116 nn.

działalność Orygenesusa. Chciałbym zaprosić czytelników do zapoznania się z tymi instytucjami. Sięganie do źródeł, do korzeni chrześcijaństwa, do jego początków, jest zawsze fascynujące. Pozwala poznać, jak z początkowych form, bardzo prostych i spontanicznych, uwarunkowanych aktualną sytuacją misyjną i apostolską młodego Kościoła, pod wpływem działania Ducha Świętego zaczęły stopniowo powstawać i wykształcać się coraz bardziej zróżnicowane formy i przestrzenie nauczania katechetycznego.

1. NAUCZYCIELSKA DZIAŁALNOŚĆ ŚW. JUSTYNA

Justyn urodził się ok. 100 r. w Palestynie, w mieście Flavia Neapolis² (dawniejsze Sychem, dzisiejsze Nablus), w rodzinie pogańskiej, wywodzącej się najprawdopodobniej z Grecji. O swojej drodze w poszukiwaniu wiedzy filozoficznej pisze sam na początku swego dzieła *Dialog z Żydem Tryfonem*³. Będąc młodzieńcem żądnym wiedzy, poszukiwał jej u nauczycieli różnych szkół filozoficznych (stoików, perypatetyków, pitagorejczyków, platoników), ale żaden z nich nie był zdolny zaspokoić jego nieodpartego dążenia do poznania prawdy. Aż pewnego razu, gdy z dala od ludzi przechadzał się po piaszczystym brzegu morza, spotkał tajemniczego starca, który wykazał mu, że żadna filozofia nie jest zdolna zaspokoić serca i umysłu człowieka, że dusza ludzka nie potrafi o własnych siłach osiągnąć Boga, i skierował jego myśli ku prawdzie głoszonej przez proroków Starego Testamentu, albowiem „oni jedni prawdę widzieli i ludziom ją oznajmili”⁴, i ku Chrystusowi, którego przepowiadali. „Wiele takich i tym podobnych prawil mi rzeczy, których w tej chwili nie sposób powtórzyć, a potem wezwał mnie, bym się do tego zastosował, wreszcie odszedł, i już go więcej nigdy nie widziałem. W duszy zaś mojej w tej chwili rozpalil się ogień, i miłość mnie ogarnęła do owych proroków i mężów, przyjaciół Chrystusowych. A gdy się zastanowił nad słowami starca, doszedłem do przekonania, że to jest filozofia jedynie pewna i pożyteczna. Takim więc sposobem i z tych powodów jestem filozofem. Pragnąłbym zaś, by wszyscy dzielili moje uczucia i nie odstę-

² W *Apologii I* 1 Justyn sam podaje miejsce swego pochodzenia; pisze, że jest synem Prys-kusa, wnukiem Bakchejosa z Flavii Neapolis w Syrii Palestyńskiej. Zob. J u s t y n. *Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*. Wstęp – tłumaczenie z greckiego – objaśnienia – skrowidze napisał A. Lisiecki. (Pisma Ojców Kościoła [dalej skrót: POK] IV). Poznań 1926 s. 4.

³ Zob. J u s t y n. *Dialog z Żydem Tryfonem* 2-8. POK IV s. 99-109.

⁴ Tamże 7. POK IV s. 108.

powali od słów Zbawicielowych”⁵. Poszukiwanie prawdy doprowadziło Justyna do przyjęcia chrześcijaństwa⁶. Gdzie i kiedy przyjął chrzest, dokładnie nie wiadomo. Przypuszcza się, że w Efezie, w wieku około 30 lat (ok. 130 r.)⁷.

Justyn po swym nawróceniu poświęcił swe życie szerzeniu, głoszeniu i obronie wiary chrześcijańskiej. Według świadectwa *Akt Męczenników (Acta Martyrum)*, zawierających także opis *Męczeństwa św. Justyna i jego towarzyszy*, został oskarżony przez cynika Krescenta, którego zwalczał w dysputach, następnie zasądzony przez prefekta Juniusa Rustyka i stracony około 165 r. wraz z sześcioma innymi chrześcijanami⁸.

Euzebiusz z Cezarei, opisując życie i twórczość Justyna, stwierdza, że „w owych to latach właśnie zasłynął przede wszystkim Justyn, który w płaszczu filozofa głosił słowo Boże, a w swych pismach stawał w obronie wiary”⁹. W płaszczu filozofa, jakiego używali filozofowie greccy, przemierzał jako wędrowny nauczyciel różne kraje, głosząc słowo Boże, aż wreszcie osiadł w Rzymie (za czasów Antonina Piusa), gdzie rozwinął nauczycielską działalność, która przybrała podwójną formę: działalność piśmienniczą oraz nauczycielską w założonej i prowadzonej przez siebie szkole.

Do szerszego kręgu odbiorców skierowana była przede wszystkim ta jego forma nauczania, która obejmowała działalność piśmienniczą. Napisane przez Justyna *Apologie* poprzez fakt, że były adresowane do cesarza i wysokich urzędników rzymskich, miały w jego zamierzeniach dotrzeć głównie do licz-

⁵ Justyn. *Dialog z Żydem Tryfonem* 8. POK IV s. 109. Przekłady tekstów patrystycznych zamieszczonych w serii POK (Pisma Ojców Kościoła) pochodzą z lat dwudziestych naszego stulecia. Są więc zredagowane w stylu i pisowni języka polskiego tamtego okresu. Cytując teksty zaczerpnięte z tej serii, zachowałem oryginalny (ówczesny) styl, posłużyłem się natomiast współczesną pisownią polską.

⁶ Por. J. Quasten. *Patrologia*. T. 1. Casale 1980 s. 175; U. Neymeyer. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert*. Leiden–New York–København–Köln 1989 s. 17-18.

⁷ Zob. Neymeyer. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 18 przypis 73; Quasten. *Patrologia* t. 1 s. 175; A. Hamman. *Portrety Ojców Kościoła*. Warszawa 1978 s. 24; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski. *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*. Poznań 1971 s. 239.

⁸ Zob. *Męczeństwo świętych męczenników Justyna, Charytona, Charyty, Euelpistosy, Hieraksa, Pajona i Liberiana, umęczonych w Rzymie*. POK IV, XXIII. O śmierci męczeńskiej Justyna, spowodowanej przez cynika Krescensa, którego „Justyn pokonał [...] kilkakrotnie w dysputach, jakie z nim toczył wobec świadków”, wspomina także Euzebiusz z Cezarei (*Historia Kościelna* IV 16, 1. W: Euzebiusz z Cezarei. *Historia Kościelna. O męczennikach palestyńskich*. Z greckiego tłumaczył, zaopatrzył wstępem, objaśnieniami, skorowidzami A. Lisiecki. (POK III). Poznań 1924 – nowe wydanie (reprint wyd. I): Kraków 1993 s. 171.

⁹ *Historia Kościelna* IV 11, 4. POK III s. 158.

niejszego grona wykształconych pogan. Także *Dialog z Żydem Tryfonem* adresowany był do wykształconych pogan, których pociągał judaizm. Jest rzeczą wątpliwą, czy owe pisma rzeczywiście znalazły wielu pogańskich czytelników. Chrześcijanom natomiast dostarczały ważnych argumentów w konfrontacji z przedstawicielami pogańskiej filozofii oraz umacniały w wierze¹⁰. Oprócz działalności piśmienniczej Justyn podejmował również publiczne dysputy, między innymi z Krescentem, o którym sam wspomina w *Apologii II*¹¹, a potwierdza to Euzebiusz z Cezarei¹².

Drugą, bardziej interesującą formą nauczycielskiej działalności Justyna było ustne nauczanie w prowadzonej przez niego szkole. Nie należy oczywiście pojęcia szkoły brać w dzisiejszym rozumieniu tego terminu. Poznanie funkcjonowania tej szkoły pozwoli nam też nieco dokładniej ukazać prowadzoną przez Kościół w połowie II wieku posługę katechetyczną.

Fakt, że Justyn po swym nawróceniu działał jako chrześcijański nauczyciel, jest udokumentowany przez wiele świadectw. Oprócz wspomnianego wyżej Euzebiusza z Cezarei nauczycielską działalność Justyna potwierdzają *Akta Męczenników*¹³, a także sam Justyn w wielu miejscach swoich pism. W *Dialogu z Żydem Tryfonem* pisze: „Gdybym się, jak wy, lubował w kłótniwej i czczej gadaninie, nie rozprawiłbym już dłużej z wami [...]. Przeto mimo waszej złośliwości będę dalej odpowiadał na wasze zarzuty i trudności. Tak samo zresztą postępuję po prostu z wszystkimi, skądkolwiek by byli, którzy chcą ze mną rozprawić albo pytać mnie o tego rodzaju sprawy”¹⁴.

Trudno jednak na podstawie dostępnych źródeł dokładnie ustalić, gdzie Justyn nauczał. Najprawdopodobniej odbywało się to w jego mieszkaniu¹⁵. Sprawą otwartą i niewyjaśnioną pozostaje, czy było to własne mieszkanie Justyna, czy też przekazane do jego dyspozycji przez chrześcijańską gminę w Rzymie, a także, czy owo mieszkanie służyło tylko przekazywaniu

¹⁰ Zob. Neymeyer. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 25.

¹¹ *Apologia II* 8, 1-7. POK IV s. 87-88.

¹² *Historia Kościelna IV* 16, 1. POK III 171.

¹³ *Męczeństwo świętych męczenników* [Justyna i towarzyszy] zawiera przesłuchanie, jakiego dokonał prefekt Rustykus. Na jego pytanie: „Gdzie się odbywają wasze zebrania i w którym miejscu zgromadzasz uczniów swoich?” Justyn odpowiedział: „Mieszkam w pobliżu niejakiego Marcina obok łaźni tymotyńskich, i to przez cały ten czas, a przebywam w Rzymie obecnie po raz drugi. Żadnego innego miejsca zebrań nie znam, tylko tamto. Jeśli kto z dobrej woli przybywał do mnie, dzieliłem się z nim nauką prawdy”. Zob. POK IV, XXIV.

¹⁴ Justyn. *Dialog z Żydem Tryfonem* 64, 2. POK IV 213-214.

¹⁵ Zob. Neymeyer. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 23.

chrześcijańskiej nauki, czy też gromadzili się w nim również chrześcijanie na sprawowanie liturgii¹⁶. Faktem pewnym jest natomiast, a w tym przekonaniu utwierdzają *Akta Męczenników*, że Justyn działał w Rzymie jako chrześcijański nauczyciel i gromadził wokół siebie uczniów, do których należało także owych sześciu razem z nim oskarżonych¹⁷.

Z zachowanych świadectw dowiadujemy się, że nauczanie Justyna obejmowało trzy kategorie słuchaczy: chrześcijan, kandydatów do chrztu i pogan¹⁸. Z *Akt Męczenników* dowiadujemy się, że jego uczniami byli towarzysze jego męczeństwa. Przychodzili oni do niego już jako chrześcijanie. Justyn prowadził ich w swym nauczaniu do bardziej pogłębionego poznania i uświadomienia swej wiary¹⁹. Drugą grupę słuchaczy Justyna, którą możemy wyodrębnić na podstawie świadectwa zawartego w *Apologii I* (61, 2), stanowili kandydaci z rzymskiej wspólnoty chrześcijan przygotowujący się do przyjęcia chrztu. Nauczanie Justyna adresowane do tej kategorii osób było więc jakąś prostą, nieoficjalną formą przygotowania przedchrzcielnego²⁰. Justyn nauczał jednak głównie pogan. Przyjmował każdego, kto się do niego zgłaszał. Do grona jego uczniów zaliczał się też Tacjan (po śmierci Justyna założył własną sektę). Niektóre wypowiedzi Justyna wskazują na to, że obejmując swą działalnością nauczycielską pogan, kierował się głównie motywacją misyjną. Poznawszy Prawdę, stał się jednocześnie jej żarliwym obrońcą, nauczycielem i głosicielem²¹.

Nie wchodząc w szczegółową analizę treści jego nauczania, warto przyrzeć się pewnym jego charakterystycznym cechom²². Justyn konstruował swoje wykłady wokół pism Starego Testamentu, które interpretował w świetle nauki chrześcijańskiej oraz przekazu orędzia Chrystusa i Apostołów. Teksty biblijne stanowiły punkt wyjścia dla krytycznej oceny grecko-rzymskiej filozofii, mitologii i religii. W zakres swego nauczania włączał także problemy chrześcijańskiego życia, między innymi praktykowane przez wspólnoty chrześcijan sprawowanie liturgii. Odpowiadał na wysuwane pod adresem chrześcijan pytania i zarzuty.

¹⁶ Tamże s. 23-24.

¹⁷ Zob. *Męczeństwo świętych męczenników* [Justyna i towarzyszy]. POK IV, XXIII-XXV. Zob. Neymeyer. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 24.

¹⁸ Zob. Neymeyer. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 26-30.

¹⁹ Zob. *Męczeństwo świętych męczenników* [Justyna i towarzyszy]. POK IV, XXIV. Por. Neymeyer. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 26.

²⁰ Zob. Neymeyer. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 26.

²¹ Justyn. *Dialog z Żydem Tryfonem* 64, 2. POK IV, 213-214.

²² Zob. Neymeyer. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 28.

W związku z nauczycielską działalnością Justyna pojawia się pytanie dotyczące funkcjonowania kierowanej przezeń szkoły w Rzymie. Czy była to rzeczywiście szkoła, rozumiana w tym sensie, że pobierała w niej naukę przez dłuższy okres czasu określona liczba uczniów? Skąpe źródła dotyczące tej kwestii nie upoważniają do wysuwania takich twierdzeń. Pozostawiają one raczej sprawę otwartą, czy ci, którzy przychodzili do Justyna po nauki, pobierali je sporadycznie, przez krótki czas, czy też pozostawali jego uczniami przez czas dłuższy²³. Z nielicznych wzmianek na ten temat w *Dialogu z Żydem Tryfonem*²⁴ wynika, że nauczanie Justyna miało charakter raczej sporadyczny. Tę tezę potwierdzają także informacje, że Justyn był wędrownym nauczycielem i że w Rzymie nie przebywał na stałe. Stąd też trudno mówić o jakimś stałym gronie uczniów Justyna, pobierającym u niego nauki przez dłuższy czas, a także o Justynie jako kierującym szkołą w dosłownym tego słowa znaczeniu²⁵.

Nie mamy także wyraźnych dowodów na to, że Justyn rozwijał swą nauczycielską działalność z mandatu chrześcijańskiej wspólnoty w Rzymie. Słuszniejsze wydaje się być stwierdzenie, że Justyn nauczał z własnej inicjatywy²⁶, ale miał bardzo żywy i bliski kontakt z rzymską wspólnotą chrześcijan²⁷. Ową bliskość ukazują jego pisma, szczególnie te miejsca w *Apologii I*, w których opisuje drogę chrześcijańskiego wtajemniczenia, obrzędy chrztu i Eucharystii oraz święcenie niedzieli. Jako żarliwy chrześcijanin, uczestniczył zapewne w sposób żywy i aktywny w życiu tamtejszej wspólnoty, zwłaszcza w sprawowanych nabożeństwach, i te właśnie doświadczenia jako naoczny świadek opisał²⁸.

2. KLEMENS ALEKSANDRYJSKI I ORYGENES

Cennymi świadkami inicjacji chrzcielnej z pierwszej połowy III wieku, praktykowanej w Aleksandrii, w Egipcie, są Klemens Aleksandryjski²⁹

²³ Tamże s. 29.

²⁴ J u s t y n. *Dialog z Żydem Tryfonem* 58, 1 oraz 64, 2. POK IV s. 199-200 i 214.

²⁵ Zob. N e y m e y e r. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 29.

²⁶ Tamże; por. E. P a u l. *Geschichte der christlichen Erziehung*. T. 1: *Antike und Mittelalter*. Freiburg–Basel–Wien 1993 s. 45.

²⁷ Zob. P a u l. *Geschichte der christlichen Erziehung* t. 1 s. 45.

²⁸ Por. tamże s. 29-30.

²⁹ Urodził się prawdopodobnie w Atenach około 150 r. Pochodził z rodziny pogańskiej. Nie wiemy, kiedy i w jakich okolicznościach nawrócił się na chrześcijaństwo. Jako chrześcijanin

i Orygenes³⁰. Ten drugi przybliży nam jej funkcjonowanie również w Cezarei Palestyńskiej, dokąd później przeniósł się z Aleksandrii.

Klemens Aleksandryjski jest autorem trzech dzieł, tworzących swego rodzaju trylogię. Ukazują one pewien plan wychowania chrześcijańskiego stworzonego przez ich autora, a jednocześnie stanowią jakby odzwierciedlenie jego nauczycielskiej działalności³¹. Można je też odczytywać w perspektywie drogi inicjacji chrześcijańskiej, składającej się z trzech etapów,

przedsięwziął liczne i długie podróże (Italia, Syria, Palestyna) w poszukiwaniu wiedzy u najbardziej znanych mistrzów. Około 190 r. przybył do Aleksandrii, która była wówczas jednym z bardziej renomowanych ośrodków intelektualnych. Tu spotkał Pantena, został jego uczniem, a potem jego następcą w kierowaniu aleksandryjskiej szkoły katechetycznej (teologicznej). Podczas prześladowań za Septymiusza Sewera przeniósł się do Kapadocji, kontynuując rozpoczętą w Aleksandrii działalność nauczycielską i piśmienniczą. Zmarł w 215 r. Klemens jest autorem trzech większych dzieł: *Protreptikos* (*Zachęta do Pogan*), *Paidagogos* (*Pedagog*) i *Stromata* (*Kobierce*). Zob. Quasten. *Patrologia* t. 1 s. 287-314; B. Altaner, A. Stuiber. *Patrologia*. Warszawa 1990 s. 277-284; Szymusiak, Starowieyski. *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa* s. 249-251.

³⁰ Orygenes, następca Klemensa w szkole aleksandryjskiej, uważany jest za największego męża nauki piszącego w języku greckim, który w swoich licznych pracach dokonał pełnej syntezy nauki chrześcijańskiej. Dzięki *Historii Kościelnej* Euzebiusza z Cezarei (cały rozdział VI) możemy dość dokładnie poznać jego życie (niektóre epizody z jego życia przedstawione przez Euzebiusza są dziś przez uczonych podawane w wątpliwość). Urodzony w Aleksandrii około 185 r. w rodzinie chrześcijańskiej, po męczeńskiej śmierci ojca został w wieku 18 lat katechetą, zatwierdzonym oficjalnie na tym stanowisku przez biskupa Demetriusza. Dużo podróżował: po Rzymie, Grecji, Palestynie, Arabii. Orygenes jest autorem licznych dzieł. Można je podzielić na pisma dogmatyczne, dzieła egzegetyczne, dzieła apologetyczne, dzieła ascetyczne i listy. Pierwsze i naczelnie jednak miejsce w jego dorobku zajmują prace egzegetyczne. Jest pierwszym uczonym chrześcijańskim, który poznał Pismo Święte w całości. Starał się dotrzeć do tekstu autentycznego, aby móc uchwycić właściwą wypowiedź pisarza natchnionego, dzięki temu przyczynił się do rozwoju egzegezy w następnych wiekach. Wśród jego prac egzegetycznych poczesne miejsce zajmują *Homilie* i *Komentarze*. *Homilie* były w zasadzie wykładami i katechezami, *Komentarze* zaś – naukowymi rozprawami, w których wyjaśniał moralny i mistyczny sens poszczególnych perykop biblijnych. Olbrzymia spuścizna egzegetyczna w znacznej części zaginęła, niemniej z tych, które się zachowały, można wydobyć charakterystyczne dla niego twierdzenia. Orygenes zmarł śmiercią męczeńską w 253/254 r. Po jego śmierci teologowie podzielili się na dwa obozy: gorących wielbicieli i zaciętych przeciwników. Zob. Sz. Pieszczołch. *Patrologia*. T. 1: *Działalność Ojców*. Gniezno 1994 s. 58-63; Quasten. *Patrologia* t. I. s. 314-368; Altaner, Stuiber. *Patrologia* s. 284-307; Szymusiak, Starowieyski. *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa* s. 296-307; zob. H. Auf der Maur, J. Waldram. *Wort, Glaube und Sakrament in Katechumenat und Tauf liturgie bei Origenes*. W: *Fides Sacramenti, Sacramentum Fidei*. Red. H. Auf der Maur, L. Bakker, A. van de Bunt, J. Waldram. Van Gorcum–Assen 1981 s. 41-95; M. Simonetti. *Origene catecheta*. W: *Valori attuali della catechesi patristica*. Red. S. Felici. Roma 1979 s. 93-102.

³¹ Zob. Paul. *Geschichte der christlichen Erziehung* t. 1 s. 52-53; por. Neymeyer. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 85.

z których każdy reprezentowany jest przez jedno dzieło. Przewodnikiem na tej drodze jest Boski *Logos* – Jezus Chrystus, który najpierw zachęca, potem wychowuje, a w końcu uczy³².

Dzieło *Protreptikos* (*Zachęta do Pogan*) adresowane jest do pogan i zawiera wezwanie do nawrócenia. W sensie bardzo szerokim stanowi jakąś formę prekatechezy³³. Kto został nawrócony do wiary, potrzebował umocnienia i moralno-ascetycznego kierownictwa. Było to zadanie katechetycznego nauczania w ramach katechumenatu. Przedstawia je *Pedagog*³⁴. Klemens nie ograniczył się tylko do przekazania niezbędnej wiedzy dla katechumena, lecz ukazał także wymagania chrześcijańskiej moralności i dlatego *Pedagoga* można też traktować jako dzieło adresowane do chrześcijan³⁵. Trzecie dzieło, zatytułowane *Stromata* (*Kobierce*), jest wykładem nauki chrześcijańskiej o silnym wpływie, z jednej strony, św. Pawła, z drugiej zaś filozofii greckiej, ujętym w formie luźnych zapisków, pozornie z sobą niepowiązanych, ale w gruncie rzeczy połączonych jedną wspólną myślą przewodnią. Katechetyczny charakter tej trylogii Klemensa Aleksandryjskiego bardzo plastycznie ukazał Benedykt XVI w jednej ze swych środowych katechez poświęconych Ojcom Kościoła: „[...] wymienione pisma faktycznie stanowią prawdziwą trylogię, która ma na celu skutecznie wspierać duchowe dojrzewania chrześcijanina. *Protrepticus* oznacza Osobę, Syna Bożego, Jezusa Chrystusa, który «wzywa» ludzi, by zdecydowanie weszli na drogę prowadzącą do Prawdy. Tenże Jezus Chrystus staje się następnie *Pedagogiem*, czyli «Wychowawcą» tych, którzy na mocy chrztu

³² Jej przebieg wyjaśnia Klemens następująco: „Ściśle mówiąc, jeden tylko w rzeczywistości istnieje Logos i on to zarówno wyzwala człowieka z nawyków światowych, w których wyrósł, jak też przez wiarę w Boga wiedzie ku prawdziwemu zbawieniu. W poprzednim dziele tego jednego Logosa, niebiańskiego przewodnika, nazwałem [...] Logosem «nawracającym», albo inaczej „pobudzającym”, ponieważ miałem na względzie wyłącznie jego funkcję nawracania [...]. W niniejszym natomiast piśmie tenże sam Logos będzie do nas przemawiał jako prawodawca i równocześnie lekarz, żądający posłuszeństwa od tych, których poprzednio nawrócił [...]. Określam go tym razem jedną wspólną nazwą: wychowawca, pedagog. [...] Bez wątpienia jest Logos również nauczycielem, ale jego funkcja nauczycielska, zasadzająca się na wyjaśnianiu i odsłanianiu tajemnic wiary, na razie nas nie interesuje” (*Pedagog* I, 1. Tł. M. Michalski. W: *Antologia Literatury Patrystycznej* [dalej skrót: ALP]. T. 1. Warszawa 1975 s. 344). Zob. S. Ł u c a r z. *Inicjacja w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego*. W: *Kondycja chrześcijaństwa dzisiaj a inicjacja chrześcijaństwa starożytności*. Red. B. Górka. Gdańsk 2005 s. 107-109.

³³ Zob. P a u l. *Geschichte der christlichen Erziehung* t. 1 s. 52; zob. N e y m e y e r. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 52.

³⁴ Zob. P a u l. *Geschichte der christlichen Erziehung* t. 1 s. 52; N e y m e y e r. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 54-58.

³⁵ Por. J. D a n i é l o u, R. d u C h a r l a t. *La catechesi nei primi secoli*. Torino 1969 s. 122-134.

stali się już dziećmi Bożymi. Tenże sam Jezus Chrystus jest wreszcie *Didaskalos*, czyli «Nauczycielem» głoszącym najgłębsze nauki. Są one zebrane w trzecim dziele Klemensa, zatytułowanym *Stromata*, co po grecku znaczy «kobierce»: jest to bowiem luźny zbiór wypowiedzi na różne tematy, stanowiący bezpośredni owoc nauczania Klemensa³⁶. Klemens Aleksandryjski uchodzi za głównego promotora dialogu między wiarą i rozumem, między przesłaniem chrześcijańskim a filozofią grecką. Filozofię pojmował jako „wstępne wprowadzenie w wiarę chrześcijańską i przygotowanie do Ewangelii”³⁷.

Orygenes uważany jest przez wielu uczonych za najwybitniejszego katechetę III wieku³⁸. Rzeczywistość katechumenalna, wyrażająca się w werbowaniu nowych wyznawców Chrystusa i w prowadzeniu ich do chrztu, była tak żywa w gminach chrześcijańskich, że nie mógł jej pominąć w swych pismach. Chociaż inicjacji chrzcielnej nie poświęcił żadnego ze swych dzieł, niemniej jest ona w nich obecna, najczęściej w postaci ubocznych, marginesowych, mniej lub bardziej wyraźnych wypowiedzi, co stanowi niejednokrotnie poważną trudność, aby na ich podstawie odtworzyć jej pełne funkcjonowanie³⁹. Szczególnie cenne są informacje zawarte w dziełach powstałych w Cezarei Palestyńskiej, gdzie założył nie tylko szkołę teologiczną, ale rozwijał także katechetyczną działalność jako kapłan przez głoszenie homilii na zgromadzeniach liturgicznych chrześcijan⁴⁰. Przez włączenie go do grona prezbiterów otrzymał Orygenes „katedrę”, z której mógł przemawiać do wiernych, nie tylko do owych „doskonałych”, lecz także do zwykłych, prostych ludzi; nie tylko do ochrzczonych, ale również do katechumenów. Powstałe tam homilie zawierają dość często bezpośrednie odniesienia do katechumenów⁴¹.

³⁶ Benedykt XVI. *Ojcowie Kościoła. Od Klemensa Rzymskiego do Augustyna*. Poznań 2008 s. 36.

³⁷ Jan Paweł II. *Encyklika „Fides et ratio” o relacjach między wiarą a rozumem*. Poznań 1998 s. 38.

³⁸ Zob. Auf der Maur, Waldram. *Wort, Glaube und Sakrament in Katechumenat und Tauf liturgie bei Origenes* s. 43 n.; Simonetti. *Origene catecheta* s. 93; M. Dujarier. *Krótka historia katechumenatu*. Poznań 1990 s. 46-52.

³⁹ Zob. Paul. *Geschichte der christlichen Erziehung*. t. I. s. 53.

⁴⁰ Zob. Auf der Maur, Waldram. *Wort, Glaube und Sakrament in Katechumenat und Tauf liturgie bei Origenes* s. 43-44.

⁴¹ Zob. tamże s. 44, zwł. przypis 26, gdzie wymienione są te miejsca w homiliach Orygenes, w których bezpośrednio zwraca się do katechumenów.

3. SZKOŁA W ALEKSANDRII

O początkach i działalności szkoły aleksandryjskiej⁴² informuje Euzebiusz z Cezarei w wielu miejscach swej *Historii Kościelnej*. Najpierw podaje, że na czele „tamtejszej szkoły wiernych” stał mąż słynny wiedzą Pantajnos (Panten)⁴³. Nieco dalej wspomina, że w tych samych czasach służył w Aleksandrii zgłębiający Pisma Boże Klemens, który uważał się za ucznia Pantena⁴⁴. W rozdziale VI, poświęconym w znacznej mierze Orygenesowi, Euzebiusz pisze, że następcą Pantena był Klemens, „który aż do owych czasów stał na czele szkoły katechetycznej w Aleksandrii i Orygenesu zaliczał do uczniów swoich”⁴⁵. Opisując życie Orygenesu, zwłaszcza jego młodość, Euzebiusz nadmienia, że w osiemnastym roku życia stanął on na czele szkoły katechetycznej, albowiem nie było wówczas w Aleksandrii żadnego katechety, wszyscy pouciekali przed grozą prześladowań⁴⁶. Nauczał także przedmiotów gramatycznych, z czego się utrzymywał. Kiedy więc biskup Demetriusz zobaczył, że coraz więcej uczniów gromadzi się wokół Orygenesu, powierzył mu jako zwierzchnik Kościoła naukę katechetyczną. Również sam Orygenes spostrzegł, że zajmowanie się przedmiotami gramatycznymi nie można pogodzić z pracą nad wiedzą Bożą⁴⁷. Po pewnym czasie, gdy zauważył, „że sił mu nie starczy na głębsze studium teologii, na badanie i wykład Pisma świętego, a prócz tego na katechizowanie tych, co się do niego garnęli i odetchnąć mu nie pozwalali, [...] tedy tłumy te podzielił, a spośród swych uczniów wybrał Heraklusa⁴⁸, męża z teologią obytego, [...] wziął go do siebie jako pomocnika w katechizowaniu i powierzył mu pro-

⁴² Temat szkół aleksandryjskich prowadzonych najpierw przez Pantena, potem przez Klemensa, a następnie już z mandatu biskupa Demetriusza przez Orygenesu, wzbudzał i nadal wzbudza wielkie zainteresowanie i dyskusje. Zob. G. B a r d y. *Aux origines de l'École d'Alexandrie*. „Recherches de science religieuse” 27:1937 s. 65-90; A. K n a u b e r. *Katechetenschule oder Schulkatechumenat? Um die rechte Deutung des „Unternehmens” der ersten grossen Alexandriner*. „Trierer Theologisches Zeitschrift” 60:1951 s. 243-266; C. S c h o l t e n. *Die alexandrinische Katechetenschule*. „Jahrbuch für Antike und Christentum” 38:1995 s. 16-37; N e y m e y e r. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 84-102; S i m o n e t t i. *Origene catecheta* s. 93-102; J. C z u j. *Szkola Orygenesu*. „Ateneum Kapłańskie” 42:1950 t. 53 s. 114-129; J. R e j m e r. *Orygenes, catecheta i filozof*. „Meander” 44:1989 z.3 s. 107-117; P i e t r a s. *Początki teologii Kościoła* s. 116-130.

⁴³ *Historia Kościelna* V 10. POK III s. 219.

⁴⁴ Tamże V 11. POK III s. 220.

⁴⁵ Tamże VI 6. POK III s. 259.

⁴⁶ Tamże VI 3. POK III s. 254.

⁴⁷ Tamże VI 3. POK III s. 255.

⁴⁸ Po śmierci biskupa Demetriusza został jego następcą na stolicy biskupiej w Aleksandrii.

wadzenie tych, którzy pierwsze nauk początki pobierali, sam zaś dla siebie zachował kształcenie uczniów dalej posuniętych”⁴⁹. Według relacji Euzebiusza Orygenes sporo podróżował, aż w Cezarei Palestyńskiej otworzył szkołę podobną do aleksandryjskiej⁵⁰ i otrzymał z rąk tamtejszych biskupów święcenia kapłańskie, co spowodowało niemałe zamieszanie i konflikt z biskupem Demetriuszem⁵¹. Wreszcie przeniósł się na stałe z Aleksandrii do Cezarei, pozostawiając prowadzenie aleksandryjskiej szkoły katechetycznej Heraklasowi⁵². W Cezarei rozwinął ożywioną działalność nauczycielską, tak że garnęli się doń nie tylko miejscowi, ale przybywali zwolennicy jego nauki nawet z odległych stron⁵³. Tymczasem „szkoła katechetyczna” w Aleksandrii, gdy zabrakło Orygenesowi zaczęła stopniowo tracić na znaczeniu.

Tyle w wielkim skrócie Euzebiusz na temat aleksandryjskiej szkoły i działających w niej nauczycieli. Na ile są te relacje wiarygodne? Z całą pewnością owa aleksandryjska inicjatywa, określana mianem „szkoły katechetycznej”, stanowiła w ówczesnym chrześcijaństwie, w porównaniu z innymi katechumenalnymi instytucjami, przedsięwzięcie szczególne⁵⁴. W przeciwnym razie Euzebiusz nie poświęciłby jej tyle uwagi. Relacje Euzebiusza stanowią więc cenny materiał dokumentacyjny, niemniej jednak zawierają też sporo luk i niejasności, co prowadziło i nadal jeszcze prowadzi do zróżnicowanych interpretacji jego wypowiedzi. Przede wszystkim Euzebiusz używa zamiennie różnych terminów na określenie szkoły aleksandryjskiej. Raz mówi o „szkole nauk świętych” i „szkole wiernych”, innym razem ogólnie o chrześcijańskiej czy aleksandryjskiej szkole, wreszcie o „szkole katechetycznej”⁵⁵. Niejasne i mało dokładne są też jego wypowiedzi dotyczące funkcjonowania owej szkoły, zwłaszcza jej roli w przygotowaniu katechumenów do chrztu i więzów łączących ją ze wspólnotą kościelną⁵⁶. Więcej na ten temat można dowiedzieć się z pism Klemensa i Orygenesowi. Dziś przeważa przekonanie, aby raczej nie używać określenia „szkoła katechetyczna” w odniesieniu szkoły w Aleksandrii, albowiem nie stawiała ona sobie za główny cel przygotowanie kandydatów do chrztu. Była to raczej szkoła teologiczna lokalnego Kościoła, prowadzona przez prywatnych nau-

⁴⁹ Tamże VI 15. POK III s. 269.

⁵⁰ Tamże VI 19. POK III s. 275.

⁵¹ Tamże VI 8. POK III s. 250; VI, 23. POK III s. 278-279.

⁵² Tamże VI 26. POK III s. 283.

⁵³ Tamże VI 30. POK III s. 285.

⁵⁴ Por. Scholten. *Die alexandrinische Katechetenschule* s. 17.

⁵⁵ Por. Neymeyer. *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert* s. 42-45.

⁵⁶ Por. tamże s. 86 n.

czycieli⁵⁷ (dopiero Orygenes otrzymał oficjalny mandat biskupa na jej prowadzenie), którym przyświecał głównie cel misjonarski i wychowawczy, aby wykształconej pogańskiej publiczności przybliżyć chrześcijańską nauką wiary w kontekście ówczesnych prądów i poglądów filozoficznych⁵⁸. Nie wyklucza to oczywiście faktu, że jakaś forma nauczania katechetycznego była w niej prowadzona, a wśród uczniów i słuchaczy tej szkoły mogli być także kandydaci przygotowujący się do chrztu. Dotyczy to zwłaszcza działalności nauczycielskiej Orygenesesa, który stworzył dwa stopnie nauczania: niższy, na którym przekazywano naukę podstawową (tę formę nauczania przejął później Heraklas), i wyższy, którego prowadzenie Orygenes zarezerwował dla samego siebie, przeznaczony dla wykształconych i zainteresowanych problemami filozoficznymi pogan⁵⁹. Zdaniem niektórych uczonych dopiero od podziału szkoły aleksandryjskiej na dwa stopnie, co miało miejsce w 215 r., można mówić o właściwej szkole Orygenesesa. Przedtem był to raczej kurs dla katechumenów, podobny do tych, jakie biskupi byli zobowiązani urządzać w podległych sobie wspólnotach. Krytycznie należy także spojrzeć na próby utożsamienia jej z wcześniejszymi szkołami, prowadzonymi najpierw przez Pantana, a potem przez Klemensa Aleksandryjskiego. „Szkoła prowadzona przez Orygenesesa, która wyewoluowała z kursu katechetycznego, stała się tak sławna, że historyk Euzebiusz, w prawie 100 później, wyobraził sobie, iż była instytucją oficjalną Kościoła aleksandryjskiego, a skłonny do przyczynowego myślenia wyprowadził mitycznie jej instytucjonalny początek od Pantajnosza”⁶⁰. Szkoła ta funkcjonowała do 231 r., kiedy to Orygenes przeniósł się do Cezarei Palestyńskiej, gdzie założył taką samą szkołę, jaka funkcjonowała w Aleksandrii.

4. SZKOŁA W CEZAREI PALESTYŃSKIEJ

Nieco więcej informacji mamy na temat funkcjonowania szkoły w Cezarei Palestyńskiej. Zawdzięczmy je przede wszystkim Grzegorzowi Cudo-

⁵⁷ „Mówiąc o starochrześcijańskich szkołach teologicznych, nie chodzi najczęściej o zorganizowane i stałe instytucje ani nawet o organizacje zatwierdzone przez kierownictwo gmin, lecz o prywatne przedsięwzięcia pojedynczych nauczycieli, którzy zgromadzili wokół siebie grono słuchaczy i uczniów [...]” (Altaner, Stuber. *Patrologia* s. 275).

⁵⁸ Zob. Scholten. *Die alexandrinische Katechetenschule* s. 17, 37.

⁵⁹ Zob. Simonetti. *Origene catecheta* s. 93-94; Paul. *Geschichte der christlichen Erziehung*, t. I. s. 53; por. Auf der Maur, Waldram. *Wort, Glaube und Sakrament in Katechumenat und Tauf liturgie bei Origenes* s. 43.

⁶⁰ Pietras. *Początki teologii Kościoła* s. 127.

twórcy, uczniowi Orygenesesa w szkole cezarejskiej, który jest autorem *Mowy pochwalnej na cześć Orygenesesa*⁶¹, wygłoszonej wobec swego mistrza i pozostałych uczniów na zakończenie swego pięcioletniego w niej pobytu⁶². Organizacja i działalność szkoły cezarejskiej opierały się na wcześniejszych doświadczeniach Orygenesesa i stanowiły pewną kontynuację jego działalności nauczycielskiej z czasów pobytu w Aleksandrii. Podobnie jak szkoła aleksandryjska, tak i szkoła cezarejska wzbudza wśród uczonych dyskusje na temat swego charakteru. Obecnie panuje przekonanie, że należy w niej widzieć „nie tyle szkołę katechetyczną *expressis verbis*, czy też fakultet teologiczny, ile raczej szkołę misyjną dla młodzieży pochodzenia pogańskiego sympatyzującej z chrześcijaństwem, w której realizowano rodzaj propedeutyki do religii chrześcijańskiej, wychodząc od wspólnego fundamentu greckiej filozofii. Jako taka podawała ona treści teologiczne przygotowujące do katechezy przedchrzcielnej”⁶³. Niełatwo jest zrekonstruować sposób jej funkcjonowania. Należy przyjąć, że wykłady prowadzone przez Orygenesesa miały charakter otwarty – słuchać ich mogli wszyscy. Potwierdza to fakt, że Grzegorz ze swym bratem po raz pierwszy przyszli słuchać mistrza powodowani tylko ciekawością. Z drugiej strony trudno przyjąć, żeby Orygenes wykladał tajemnice wiary chrześcijańskiej wszystkim ludziom bez wyjątku. Czyżby istniały dwa stopnie lub poziomy funkcjonowania szkoły: jeden miał

⁶¹ Grzegorz Cudotwórca. *Mowa pochwalna na cześć Orygenesesa*. Tł. S. Kalinkowski. Wstęp i opracowanie K. Bielawski. (Źródła Myśli Teologicznej t. 11). Kraków 1998.

⁶² Najwięcej informacji o życiu Grzegorza, zwłaszcza z okresu jego dzieciństwa i młodości, zawiera jego własna *Mowa* poświęcona Orygenesowi. Urodził się w 213 r. w miejscowości Neocezarea, w prowincji Pontu (dzisiejsze miasto Niksar w Turcji), w zamożnej rodzinie pogańskiej. W wieku czternastu lat utracił ojca. Nie wiemy dokładnie, kiedy przyjął chrzest, czy po śmierci ojca (niektórzy twierdzą, że jego matka była chrześcijanką, ukrywającą swą wiarę przed mężem poganinem, a po jego śmierci natychmiast zatroszczyła się o przyjęcie chrztu przez jej synów), czy też stało się to dopiero w Cezarei, w szkole Orygenesesa. Po ukończeniu podstawowej edukacji w elitarnych szkołach w rodzinnym mieście razem z bratem Atenodorem zamierzał celem dalszych studiów prawniczych udać się do Berytos (dzisiejszy Bejrut). Po drodze zatrzymali się w Cezarei Palestyńskiej. Ich przyjazd zbiegł się z przybyciem do tego miasta Orygenesesa. Zafascynowani jego osobą i jego krasomówczymi zdolnościami postanowili pozostać w szkole Orygenesesa, w której pobierali naukę przez pięć lat. Opuściwszy szkołę mistrza, Grzegorz miał zamiar poświęcić się zawodowi adwokackiemu. Stało się jednak inaczej – razem z bratem przyjął święcenia kapłańskie i obaj zostali biskupami Pontu. Zmarł najprawdopodobniej w 270 r. w opinii świętości. Tradycja przekazała opowiadania o licznych znakach i cudach, jakich dokonał jako biskup. Zob. K. Bielawski. *Życie Grzegorza Cudotwórcy*. W: *Mowa pochwalna na cześć Orygenesesa* s. 9-23.

⁶³ K. Bielawski. *Szkoła Orygenesesa i jej program*. W: *Mowa pochwalna na cześć Orygenesesa* s. 30.

charakter otwarty dla wszystkich, drugi – zamknięty, związany z chrześcijańskim wtajemniczeniem? Tego nie wiemy, nie ma takiej informacji w żadnym źródle. Jeśli przyjmiemy, że Orygenes ochrzcił Grzegorza i że przyjęcie chrztu było jakimś owocem czy też koniecznym etapem edukacji w jego szkole, nie można wykluczyć, że nauczanie Orygenesesa mogło też zmierzać do przygotowania do chrztu nieochrzczonych czy też przygotowania do działalności misyjnej już ochrzczonych. Struktura szkoły pozwalała najprawdopodobniej na realizowanie obu tych celów⁶⁴. Trudno też dokładnie określić program nauczania realizowany w tej szkole. Nie wiemy, czy dane przytoczone na ten temat przez Grzegorza w jego *Mowie* można uogólnić, niemniej pozwalają z grubsza poznać obszar, w jakim poruszał się Orygenes w swej pracy dydaktycznej. Program nauczania rozpoczynał się od ćwiczeń w logice i dialektyce, prowadzonych metodą sokratyczną (w formie rozmowy). Potem miały miejsce wykłady na tematy przyrodnicze, prowadzone w perspektywie religijnej, celem ukazania działania Opatrzności. Z kolei następowała etyka, skoncentrowana wokół czterech cnót kardynalnych: roztropności, powściągliwości, sprawiedliwości i dzielności. Studia kończyły się wykładami z teologii: rozpoczynały się od wybiórczego czytania pogańskich filozofów i poetów, którzy mówili o Bogu, a kończyły się studiowaniem Pisma Świętego, które według Orygenesesa winno wieńczyć wszelkie nauczanie⁶⁵.

BIBLIOGRAFIA

- Altaner B., Stuiber A.: *Patrologia*. Warszawa 1990.
- Auf der Maur H., Waldram J.: *Wort, Glaube und Sakrament in Katechumenat und Tauf liturgie bei Origenes*. W: *Fides Sacramenti, Sacramentum Fidei*. Red. H. Auf der Maur, L. Bakker, A. van de Bunt, J. Waldram. Van Gorcum–Assen 1981 s. 41-95.
- Bardy G.: *Aux origines de l'École d'Alexandrie*. „Recherches de science religieuse” 27:1937 s. 65-90.
- Benedykt XVI: *Ojcowie Kościoła. Od Klemensa Rzymskiego do Augustyna*. Poznań 2008.
- Bielawski K.: *Życie Grzegorza Cudotwórcy*. W: *Grzegorz Cudotwórca. Mowa pochwalna na cześć Orygenesesa*. Tł. S. Kalinkowski. Wstęp i opracowanie K. Bielawski. (Źródła Myśli Teologicznej t. 11). Kraków 1998 s. 9-23.
- *Szkoła Orygenesesa i jej program*. W: *Grzegorz Cudotwórca. Mowa pochwalna na cześć Orygenesesa*. Tł. S. Kalinkowski. Wstęp i opracowanie K. Bielawski. (Źródła Myśli Teologicznej t. 11). Kraków 1998 s. 29-32.
- Czuj J.: *Szkoła Orygenesesa*. „Ateneum Kapłańskie” 42:1950 t. 53 s. 114-129.

⁶⁴ Zob. tamże s. 30-31.

⁶⁵ Tamże s. 31-32.

- Daniélou J., Charlat R. du: *La catechesi nei primi secoli*. Torino 1969.
- Dujarier M.: *Krótką historia katechumenatu*. Poznań 1990.
- Euzebiusz z Cezarei: *Historia Kościelna*. O męczennikach palestyńskich. Z greckiego tłumaczył, zaopatrzył wstępem, objaśnieniami, skorowidzami A. Lisiecki. (POK III). Poznań 1924 – nowe wydanie (reprint wyd. I): Kraków 1993 s. 171.
- Grzegorz Cudotwórca. *Mowa pochwalna na cześć Orygenesesa*. Tł. S. Kalinkowski. Wstęp i opracowanie K. Bielawski. (Źródła Myśli Teologicznej t. 11). Kraków 1998.
- Hamman A.: *Portrety Ojców Kościoła*. Warszawa 1978.
- Jan Paweł II: Encyklika *Fides et ratio* o relacjach między wiarą a rozumem. Poznań 1998.
- Justyn: *Apologia*. Dialog z Żydem Tryfonem. Wstęp – tłumaczenie z greckiego – objaśnienia – skorowidze napisał A. Lisiecki. (POK IV). Poznań 1926.
- Knauber A.: *Katechetenschule oder Schulkatechumenat? Um die rechte Deutung des „Unternehmens” der ersten grossen Alexandriner*. „Trierer Theologosche Zeitschrift” 60:1951 s. 243-266.
- Łucarz S.: *Inicjacja w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego*. W: *Kondycja chrześcijaństwa dzisiaj a inicjacja chrześcijaństwa starożytności*. Red. B. Górka. Gdańsk 2005 s. 107-109.
- Neymeyer U.: *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert*. Leiden–New York–København–Köln 1989.
- Paul E.: *Geschichte der christlichen Erziehung*. T. 1: *Antike und Mittelalter*. Freiburg–Basel–Wien 1993.
- Pieszczoł Sz.: *Patrologia*. T. 1: *Działalność Ojców*. Gniezno 1994.
- Pietras H.: *Początki teologii Kościoła*. Kraków 2000.
- Quasten J.: *Patrologia*. T. 1. Casale 1980.
- Rejmer J.: *Orygenes, katecheta i filozof*. „Meander” 44:1989 z.3 s. 107-117.
- Scholten C.: *Die alexandrinische Katechetenschule*. „Jahrbuch für Antike und Christentum” 38:1995 s. 16-37.
- Simonetti M.: *Origene catecheta*. W: *Valori attuali della catechesi patristica*. Red. S. Felici. Roma 1979 s. 93-102.
- Szymusiak J.M., Starowieyski M.: *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*. Poznań 1971.

“CATECHETICAL SCHOOLS” IN THE EARLY CHRISTIANITY

Summary

Catechetical institutions were established even in ancient Christianity. They were so-called theological schools, also called – among others by Eusebius – catechetical schools. They were founded by Christian thinkers, philosophers, who in this way wanted to make a contribution to evangelization. We know that such a school in Rome in the middle of the 2nd century was run by St Justin. However, the schools in Alexandria and the Palestinian Caesarea, and especially Origen’s educational and catechetical work in them, are best known.

Both the Alexandrian and Caesarean schools raise discussions about their character among scholars. At present the opinion is dominant that not so much a catechetical school *expressis verbis* should be seen in them, but rather a missionary school for young people of pagan origin sympathizing with Christianity, where a kind of introduction to Christian religion was taught, and the teaching started from the common foundation of Greek philosophy. As such, it taught theological truths, preparing the pupils to pre-baptismal catechesis.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: nauczycielska działalność Justyna, Klemensa Aleksandryjskiego, Orygenes, szkoła w Aleksandrii i Cezarei Palestyńskiej.

Key words: Justin's, Clement of Alexandria's, and Origen's educational work; schools in Alexandria and the Palestinian Caesarea.